

Žánrová evoluce ústní a písemné slovesnosti

Abychom rozuměli logice výstavby soudobých literárních žánrů, je třeba znát jejich vývoj od písní, zaříkávacích, zkazek, mýtů, tanců a rituálů divošských národů. Duch tragédie se nezrodil z ničeho, zrodil se z pašijových mystérií oběti, utrpení a sestupu boha vegetace do podsvětí. Tragédie je v zásadě zesvětštěný rituál všech starověkých zemědělských polytheistických náboženství, které se všechny otiskly do středověkého křesťanství přes jeho biblickou tradici bez ohledu na její semitský ráz a původ. Do pravěkého, pohanského, církevního i světského kulturního myšlení Evropy se po desetitisíce let slovesnosti vrývaly v různých vývojových obměnách tytéž stereotypy agrární magie selské obcí. Podobně je hlubší vhled do hrdinské, dvorské, kurtoazní a rytířské epiky podmíněn znalostí vývoje starého loveckého a pasteveckého pohádkosloví. Figurují tu tytéž krádeže žen, únosy nevěst, bohatýrské souboje a hrdinské zápasy s draky jako v starých zkazkách. Ani logika Goethova vývojového či Haškova pikareskního románu nebude jasná bez sledování žánrové evoluce, bez „poetogeneze“ starých bajek a šibalských pohádek (*trickster tales*). V zoologii ani poetice se nelze dopídit logiky stavby a třídění soudobých druhů bez nástinu historické evoluce druhů.

Když zvažujeme nesmírné bohatství možných dějových zápletek z hlediska novodobého výpravního umění, zdá se nám, že počet variant děje je nekonečný a třídění typů zápletek nemá smyslu. Jinak je tomu, když vycházíme od kořenů nejstaršího folklóru, kde jsou možné zápletky předem určeny tabuovými konvencemi manželství a styku s příslušníky cizích kmenů. Pak vidíme, že všechny epické příběhy mají jeden námět **výpravy do zásvětí**, kterým je míněno vše za hranicemi rodového světa v dobách, kdy ocitnout se mimo rod znamenalo jistou smrt. Teprve mnohem později se hranice světa posunuly mimo rod, takže monotematickým námětem slovesnosti se stala cesta do světa na zkušenou, opuštění vlastního rodu na dobrodružné výpravě, kontakt s nadpřirozenými bytostmi mimo rod, získání trofeje od duchů, oblud, čarodějů, lidojedů a černokněžníků, únos nevěsty a nakonec triumfální návrat zpět do bezpečí lůna vlastního rodu.

Rodový kolektiv slavil návratilce po večerech u ohně vyprávěním o jeho zvířecích trofejích. Hrdinská výprava do zászvětí byla totiž zprvu **krádeží trofeje** jinému zvířecímu druhu. V paleolitických dobách přísné izolace kmenů v pralese se lidský rod vnímal jako společenství jednoho zvířecího druhu a cizí rody nahlížel jako příslušníky jiné zvířecí čeledě. Tento **theriomorfismus**, čili zvířecí optika, tendence vnímat člověka jako zvěř, je příznačná i pro dnešní trpasličí kmeny žijící v pralese mimo lidskou civilizaci. V této optice splývaly v jedno tři typy dobrodružných příběhů: (1) **příběh sňatku** (gamomýtie z řec. *gamos* „sňatek“) vyličený jako krádež zvířecí nevěsty, (2) **příběh lovu** (venatomýtie, z lat. *venatio* „lov“) vykreslený jako krádež zvířecího kusu totemovému pánu zvěře, (3) **příběh duelu** (agonomýtie, z řec. *agón* „souboj“), hrdinského souboje s cizím lovcem podaného jako zápas s cizí dravou šelmou.

Vývoj slovesného folklóru nespočíval ve velkých obměnách dějových zápletek, ale hlavně ve vnímání obrazu příslušníků vlastního a cizích kmene. S tím souviselo vnímání světa a jeho hranic s transcendencí, s děsivým zászvětím mimo rod. Zprvu byla celým světem jen domovská jeskyně, pak i její okolí a záhumení, a teprve dlouho poté život v okolních osadách. Vývoj figurace měnil zászvětí v poznáný svět a děl se v několika hlavních stadiích:

- **Animalismus** – cizinci i soukmenovci z vlastního rodu viděni jako zvířecí podstaty, jako příslušníci rozdílných zvířecích druhů.
- **Theriomorfismus** – soukmenovec je vnímán jako lidská bytost, ale cizinec z jiného kmene je viděn jako příslušník jiného zvířecího druhu.
- **Fytomorfismus** – divošské kmeny sběračů rostlin se v dolním a středním paleolitu chápou jako příslušníci rostlinných druhů, rodí se z rostlin a po smrti se opět převtělují v květiny, keře a stromy.
- **Totemismus** – cizí rod je právnicky zastupován totemovým pánem zvířat.
- **Animismus** – cizinci jsou v horním paleolitu vnímáni jako nadpřirození duchové; takto se vykreslují členové tajných mužských svazů, kteří se vydávají na lov a vražedné výpravy v maskách a s pomalovaným tělem, aby je mstitelé z cizích zvířecích rodů nemohli identifikovat.
- **Hodnostní dynamismus** – antropomorfní hodnocení cizích bojovníků v mesolitu s rozlišením jejich magických schopností podle počtu skalpů a trofejí (král zvířat, náčelník ryb, čaroděj, černokněžník, bohatýr).
- **Celestialismus** – duchové vod, lesů a hor se v neolitu stěhují do nebes a jsou uctíváni jako nebeská božstva slunce, hromu, vod a deště.
- **Portalismus** – totemová zvířata v raných monarchiích degenerují v strážce vstupních bran hradišť a reliéfy na portálech městských domů.
- **Patronismus** – totemová zvířata se asociují se světci a svatými muži, které vnímají řády, cechy a korporace jako ochránce svého řemesla.
- **Fetišismus (amuletismus)** – totemová zvířata degenerují v osobní strážce jednotlivců a amulety nošené jako přívěsek na krku.
- **Emblémismus** – totemová zvířata symbolizují identitu šlechtických rodů a městských čtvrtí etnických menšin na erbech, praporecích a zástavách.
- **Sakralismus** – církevní hodnostní diferenciaci na světce a blahoslavené.
- **Sekularismus** – sestup kultu svatých patronů na roveň kultu velkých osob.
- **Civilismus** – každá osoba se stává plnoprávnou i jako prostý občan

Tab. 1. *Vývoj demystikace nadpřirozených postav ve folklóru*

Podstatou tohoto vývoje byla postupná antropomorfizace pojmu člověka a příslušníka cizího rodu, dlouho démonizovaného jako zvířecí, strašidelná, čarodějná a sakrální bytost. S tímto procesem souvisela postupná **individuace práva**, neboť rodová ani feudální společnost neuvažovala o jedincích jako soukromých osobách, ale přisuzovala jim diferencovaná privilegia podle urozenosti, rodu, kasty, cechu a majetkového censu. Degenerativní vývoj značení totemistické identity rodů a kmenů umožňuje stanovit relativní chronologii pohádkové slovesnosti a koordinovat vznik jejich příběhů s vývojovými formacemi společností. Vyvrací představu, že pohádky jsou nadčasové mýty lidského ducha bez věcného vztahu k morfologii společnosti.

Antropomorfizace epické slovesnosti neprobíhala jednotným tempem. U sběračů a zemědělských kmenů theriomorfismus rychle ustoupil díky otevřeným mimolesním sídlištím a kolektivním kontaktům. Naopak u pralesních trpaslíků se místy dochoval do dneška, protože kulturní izolace zabránila dalšímu vývoji. Zůstali u nomádské cirkulace řetězem dočasných stanic, živý důkaz toho, že sdostatek potravy při absenci rozporů může konservovat vývoj na desítitisíciletí ve stadiu divošství.

Pro zrod zápletek žánrů rodové společnosti měly největší význam rozdílné tabuové konvence a náboženské představy prapůvodních kmenů. Většina folkloristů od těchto konvencí odhlíží, místo aby se snažili dopátrat věcného sociálního smyslu pohádek daného primitivními věrami, berou je jako záměrné fikce a výmysly s fantastickými motivy. Vypravěči nejstarších pohádek brali své příběhy stejně vážně a realisticky jako dnešní spisovatelé své romány nebo dnešní věřící své pobožnosti. Hlavním pomyslem byly exogamní sňatky se zvířecími partnery prozrazující únosy žen z rodu vyznávajícího jiný zvířecí totem. Dívka oblečená do tulení kůže byla identifikována jako tulenice a její novorozeně zabalené do tuleního povijanu jako tulení mládě.

První krokem k dešifrování smyslu pohádek je stanovení hranic duchovního světa nomádských lovců, sběračů a rybářů. Lovci věřili v totemismus, zoomorfni pány zvířat, unášeli nevěsty z cizích rodů (exogamie), vyháněli v dobách hladovění starce i sirotky do pustin, a proto se u nich objevovala vyprávění o lidojedských Babách Jagách pasoucích po zatoulaných dětech. Naopak sběrači

rostlinných plodin a zemědělci pěstovali kult předků (*ancestral cult*) a synovské úcty (*filial piety*), který je učil žít v uctivosti a dobrých vztazích ve velkém rodovém kolektivu, brát si nevěsty z příbuzných rodů (endogamie), žít u krbu svých manželek (matrilokální manželství) a podřizovat se vůli sudiček (matriarchální vlády rady starých matek). Jejich hrdinové se dělili o jídlo se zázračnými stařečky a vítězili tím, že se obětovali pro rod. Agrární magie je učila, že sklízí ten, kdo obětuje setím, a syt je ten, kdo dobrovolně hladoví. Rozdíly kultovní magie definují na tab. 2 archetypy žánrových zápletek totemistických lovců, astrotheistických pastevců, petrotheistických rybářů, polytheistických zemědělců a trpasličích aerotheistů vyznávajících duchy větrů.

Náboženství	Sňatky	Náhrobky	Posmrtná proměna
totemismus theriomorfismus	exogamie – únosy krádeže nevěst	exotafie – pohřby a náhrobky mimo sídliště	zoothanasie – proměna v jiné zvíře
astrotheismus monotheismus	exogamie – sňatky mimo kmen	dendrotafie – pohřby ve stromech a na lešení	astrothanasie – proměna v hvězdy
monotheismus petrotheismus uctívání kamenů	exogamie – výkup nevěsty únosy nevěst	hydrotafie – pohřby ve vodních hlubinách petrotafie – ve skalách	petrothanasie – proměna v útes, skálu a kámen
polytheismus fytotheismus hylozoismus	endogamie – sňatky uvnitř rodu a kmene	endotafie – pohřby a náhrobky v centru lidských sídlišť	fytothanasie – posmrtná přeměna v květ či rostlinu
aerotheismus - uctívání větrů	endogamie – sňatky uvnitř rodu	pyrotafie – pohřby žehem na hranici	aerothanasie – přeměna ve vítr

Tab. 2. Kultovní rozdíly kmenů ve slovesnosti

Takové obřadnické praktiky mají velký význam pro srovnávací typologii pravěkých kmenů. Vymezují jejich magické zázračné motivy a skýtají fantastický obraz jejich pracovního života orientovaného na dobývání hlavní stravy. První dva kmeny se v Tab. 3 orientovaly na rostlinnou a stravu a zemědělství, další dva na rybaření a lov menších savců, další dva na lov velkých savců a poslední sdružovaly všežravce specializované na sběr medu a drobných živočichů.

Kmeny	totemismus	náboženství	obřady
negridé, melanidé	fytomorfismus, kult oživující rostlinné duchy	chthonismus, kult matky země	endofágie mánismus
kavkazoidé, elamitoidé gothonidé	bovinismus, kult býka, krav a býložravých sudokopytníků	herpetismus, kult hadů matky země	býčí zápasy přeskakování býků
turanidé, turkoidé	ichtyomorfismus, kult ryb sauromorfismus, dračí kult	petrotheismus kult skal a útesů	obcházení skalních útesů
pelasgidé tungidé	piscimorfismus, kult ryb, delfínů plazů a ještěřů	petrotheismus kult skal a útesů	cenoty, svaté studny
sarmatoidé, uralidé	lupinismus, kult vlčích a psovitých šelem	astrotheismus, kult hvězd	ovotheismus, kult vajec
skythoidé, dinarité	felinismus, leonismus, kult kočičovitých šelem	okulotheismus, uhrančivá magie	kult slunce a božího oka
lapidé	kult ptačích bytostí jako duší spalovaných předků	aviotheismus, kult vlastovek a ptáků	nanismus kult skřítků

Tab. 3. *Náboženské kultury pravěkých kmenů*

Citováno ze studie Pavla Bělíčka: *Encyklopedie soustavné literární vědy III. Literární historie*, Praha 2011, pp. 54-56